

ДЕЯКІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА В РОСІЇ ТА УКРАЇНІ (У СВІТЛІ ПОТРЕБОВОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ)¹

П. РАБІНОВИЧ

*доктор юридичних наук,
академік НАПрН України,
професор кафедри теорії та філософії права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка),
заслужений діяч науки і техніки України*

Вступні зауваги. Мета пропонованого видання — репрезентувати в одному збірнику позиції сучасних, найбільш активних і яскравих представників нині нетрадиційних і для Росії, і для України концепцій права: Сергія Івановича Максимова, Юрія Євгеновича Пермякова, Андрія Васильовича Полякова, Олексія В'ячеславовича Стовби, Іллі Львовича Честнова і Володимира Олександровича Четверніна.

Задум цей сам по собі — вельми актуальний та привабливий. Публікація поглядів названих вчених у галузі філософсько-правової й загальнотеоретичної

¹ **Від редакції.** Минулого року харківський вчений О. Стовба спроектував оригінальну «анкету» філософсько-правового ґатунку і запропонував декільком відомим російським та українським фахівцям викласти їхні відповіді на неї, які згодом могли би бути опубліковані в окремій російськомовній збірці.

Передмову до такого видання — на звернення ініціатора підготовки збірки — погодився написати професор кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка П. Рабінович, опрацювавши рукописи згаданих відповідей.

З огляду на те, що означена «Передмова», на думку редколегії нашого журналу, може мати й відносно самостійне наукове значення і викликати інтерес у вітчизняних читачів, пропонуємо їхній увазі її україномовний переклад (виконаний магістром права О. Ковалишин).

Для журнальної публікації назва «Передмова» автором змінена на назву «Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння)».

Публікація ж самої збірки очікується наприкінці 2013 р.

© П. Рабінович, 2013

юриспруденції — поглядів, що помітно відрізняються від тих, які довгий час майже неподільно панували в нашому правознавстві та, мабуть, і зараз посідають досить вагомі позиції, — безумовно, приверне увагу багатьох колег.

Відгукуючись на почесне запрошення ініціатора цього видання О. Стовби написати передмову до збірки, я вбачав своє завдання в тому, щоб спробувати відповісти головним чином на таке питання: чи можна виявити риси, *загальні* для всіх (або ж для більшості) викладених у ньому концепцій і якщо можливо, то які вони?

Дати досить ґрунтовну, розгорнуту відповідь на згадане питання було б можливим на основі попереднього системного вивчення хоча б основних творів кожного зі співавторів збірки. Але оскільки воно вимагатиме чималого часу, то це доведеться відтермінувати на майбутнє... Тут же обмежусь аналізом лише найважливішого аспекту поглядів, наведених у цій книзі, а саме: проблеми *загального праворозуміння*. Адже саме до нього було звернене перше з десяти питань своєрідної філософсько-правової анкети, відповіді на які пропонувалося кожному учаснику збірки. Ось ці питання:

- Що є право?
- Відмінності природного і позитивного права.
- Як співвідносяться суще і належне у праві?
- Чому людина повинна підкорятися праву?
- Хто є суб'єктом права?
- Відмінність права від моралі.
- Як можливо пізнати право?
- Право і свобода.
- Відмінність філософії права від теорії права.
- Питання на вибір учасника.

Видається досить очевидним, що відповідь на перше запитання зумовлює бодай не вирішальною мірою й відповіді на всі наступні питання. Справді, чи можна розмірковувати про «правову» реальність, про «правову» комунікацію, про «правових» суб'єктів, про «правовий» смисл, хоча б не задекларувавши свою інтерпретацію феномену *права*? Тому саме про останню й піде розмова.

Особливо хотів би обумовити, що в цій «Передмові» я позиціоную себе аж ніяк не в ролі рецензента або зовнішнього критика відповідних текстів, а лише як «однопорядкового» зі співавторами книги учасника дискусії з названого фундаментального сюжету філософії та загальної теорії права.

При цьому — аби полегшити читачам розуміння своєї позиції з означеного питання (а вона послужила концептуально-методологічною базою, ніби точкою відліку в моїх подальших розмірковуваннях) — здається доречним викласти тут деякі власні, найбільш загальні положення з проблеми праворозуміння.

* * *

Слово «право» як назва понять про різні явища. У другій половині 70-х — на початку 80-х років минулого століття у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві — у процесі подолання одноваріантного, насадженого за допомогою, як тепер би сказали, адміністративного ресурсу, суто легістського праворозуміння — розгорнулися активні дискусії з означеної проблематики. Долучившись до них, я тоді озвучив (у статті «Про поняття і визначення права» [1])

питання, яке хвилювало мене здавна: чи є якась закономірність у тому, що у слов'янських мовах певні явища були названі саме словом «право», а не якимось іншим, чи це, навпаки, цілковита випадковість?

І коли через понад 20 років — протягом 2003–2005 років — мені випала можливість організувати на юридичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка (в рамках підготовки одним із аспірантів кандидатської дисертації з герменевтики праворозуміння) відповідне емпірико-етимологічне дослідження, були отримані деякі висновки, що дозволили запропонувати, хоча б наближено, відповідь на згадане питання. Пошук, проведений у 50-ти мовах світу (що належать до дванадцяти мовних сімей) тих термінів, які на час формування останніх відповідали слов'янському слову «право», виявив неабияку багатоманітність їхніх значень.

Результати цього дослідження [2] зафіксували, що спочатку — з найдавніших часів — подібними термінами найчастіше позначалися поняття про:

- свободу людини, тобто про можливість її певної добровільної поведінки, діяльності;
- справедливість (встановлювану оцінним пізнанням яких-небудь суб'єктів як специфічну властивість тих чи інших суспільних явищ, зокрема людських вчинків);
- норми (правила різного походження) стосовно людської поведінки;
- приписи про здійснення саме такої поведінки, яка вважається деякими суб'єктами «справедливою»;
- збалансованість, узгодженість інтересів різних учасників суспільного життя, що досягається або через їхню домовленість, або ж волевиявленням носія публічної влади.

А в новій та новітній історії термін «право» використовується також і для позначення понять про:

- певні інтереси тих чи інших суб'єктів соціуму (або ж їх потреби, які в таких інтересах відображаються, втілюються);
- притаманні суб'єктам особливі почуття, емоції та інші позараціональні психічні явища;
- домагання, вимоги суб'єктів стосовно надання їм певних цінностей, благ — вимоги, звернені до суспільства, до держави або до інших людей чи їхніх об'єднань;
- власне смисли (змісти) висловлювань, понять, що конституюються суб'єктами в процесі безпосереднього спілкування останніх.

Природно виникли запитання: яке ж з усіх перерахованих явищ вважати саме *правом*? Або одночасно кілька з них? Чи всі їх без винятку? І чи існують (або будуть виникати в майбутньому) якісь інші явища, котрі також претендуватимуть на «правовість» і відобразатимуться вказаним терміно-поняттям?

Для формування й дослідження відповідей на такі запитання у філософсько-правовій та загальнотеоретичній юридичній науці сконструйована спеціальна категорія, котра дозволяє охопити всі існуючі (і навіть можливі в майбутньому) роз'яснення щодо того, що ж являє собою *право*. Такою є категорія *праворозуміння*. І, напевно, не є випадковим той факт, що терміно-поняття «праворозуміння» (або синонімічний щодо нього вираз «розуміння права»)

останнім часом все частіше вживається в науковій літературі, а іноді стає й предметом спеціальних загальнотеоретичних, зокрема епістемологічних, досліджень.

Починаючи з'ясовувати смисл цієї категорії, спробуємо насамперед поміняти місцями ті два слова, з яких складається її назва, і тоді отримаємо, так би мовити, мовно-логічне «рівняння»: праворозуміння — це розуміння права. Але сама по собі така перестановка, вочевидь, ще не продукує істотно нових знань.

Більш плідним видається врахування низки положень загальної теорії пізнання — гносеології, оскільки будь-яке розуміння (а отже, й розуміння *права*) відбувається за посередництвом пізнавальної діяльності. А тому-то загальні закономірності пізнання не можуть не поширюватися і на будь-який процес розуміння.

Як відомо, пізнавальна діяльність опосередковується різними формами відображення людською свідомістю тих реалій (явищ, предметів, процесів), які «перебувають» поза нею, тобто щодо неї існують об'єктивно. До таких форм відображення зазвичай належать відчуття, емоції, уявлення, поняття, концепції, теорії.

Пізнавальною особливістю власне понять — причому особливістю найціннішою — є те, що вони фіксують, «охоплюють» глибинні, суттєві властивості всіх явищ певного роду (типу, класу). І якщо такі відображення будуть точними, адекватними, тоді в кожному з цих випадків істинне поняття може бути тільки одним.

Поняття ж формується і «живе» у свідомості суб'єкта пізнання, «всередині» нього. Однак, аби стати відомим, доступним іншим людям, воно має бути проявлено назовні, тобто об'єктивовано.

Об'єктивація понять (як, до речі, й інших форм психічного відображення) здійснюється за посередництвом різноманітних матеріальних носіїв — знаків. У досить розвиненому суспільстві найбільш поширеними, звичайними засобами позначення понять служать «інструменти» природної мови, тобто озвучені чи написані слова або, скажімо, якісь графічні зображення (наприклад, ієрогліфи). Отже, якщо поняття *відображає* (певне явище), то слово — *позначає* (відповідне поняття). І якщо правильне поняття може бути, як зазначалося, тільки єдиним, то слів (або інших знаків, що його позначають) виявиться стільки, скільки існує різних мов (або інших знакових систем).

Оскільки ж поняття, взагалі не позначених тим чи іншим словом (терміном), не існує, то й виникає підстава використовувати такий вислів: «терміно-поняття».

Отже, далі йтиметься про роз'яснення терміно-поняття «праворозуміння».

Його можна визначити у такий спосіб: **праворозуміння** — це відображення в людській свідомості за посередництвом поняття, що позначається терміном «право» (або будь-яким іншим однозначним з ним словом чи символом), того явища, яке оцінюється певним суб'єктом як корисне для задоволення потреб його існування та розвитку і забезпечується обов'язками інших суб'єктів. Тобто це роз'яснення (інтерпретація) того, яке ж із явищ названих вище, відображається поняттям, позначеним словом «право» (або іншим однозначним з ним терміном чи знаком). Можна коротко висловитися ще й так: праворозуміння — це інтерпретація того, *що*, власне, відображає поняття, назване словом «право». До таких явищ найчастіше належали і зараз належать: деякі можливості (свободи) людей, їхніх груп; суспільні відносини з певними властивостями (наприклад, із

такою властивістю, як систематична повторюваність); людські інтереси (потреби); дії, спрямовані на їх задоволення; а також самі по собі відображення цих явищ у психіці людей (ідеї, поняття, правила та ін.).

У наведеній вище дефініції інтегровано, як видається, формальні (знакові) та змістовні (соціально-сутнісні) властивості праворозуміння. Тільки в їхній єдності, цілісності останнє становить самостійне, якісно визначене духовне (ментальне) утворення.

З усього викладеного випливає ще один вельми важливий методологічний висновок: треба розрізняти два таких самостійних феномени: перший — це *правоявища* (тобто ті явища, які у свідомості відображаються поняттями, що позначаються словом «право» або однокореневим із ним словом, або ж іншим словом, однозначним із вказаним терміном), а другий — це *правоназви* (тобто слова чи інші знаки, що використовуються для називання, «маркування» таких понять). Так чи інакше, правоявища є не чим іншим, як об'єктом оцінного пізнання (відображення) — притому що за наслідками останнього він позначається терміном «право» (або іншим однозначним символом).

Зв'язок зазначених феноменів має взаємно функціональний характер. З одного боку, оскільки праворозуміння становить оцінно-пізнавальне відображення тих чи інших явищ із притаманними їм певними властивостями, — явищ, які самі по собі існували ще до цього відображення, — то щодо них це відображення виявляється вторинним, похідним утворенням. З другого ж боку, самі ці явища конститууються як власне *правові*, тобто як правоявища, внаслідок позначення результату їх оцінного пізнання терміном «право» (або іншим однозначним символом), і в такому аспекті вони вже, своєю чергою, стають явищами вторинними, зумовленими правоназиванням. Таким чином, правоявища і правоназви пов'язані двосторонньою залежністю й утворюють, можна сказати, діалектичну єдність «протилежностей».

В українській та російській науковій літературі зміст категорії «праворозуміння» розкривається найчастіше так: праворозуміння — це пізнання (осягнення, усвідомлення, осмислення) права, а то й всієї правової дійсності, реальності. При цьому предмет цього пізнання трактується по-різному. Одні автори обмежують такий предмет тільки сутністю права та його роллю в регулюванні суспільних відносин. Інші ж включають у нього майже всі загальні властивості, риси і прояви права (і тоді, отже, праворозуміння ототожнюється бодай не з усім загальнотеоретичним правознавством).

Не буду зупинятися тут на тій обставині, що (враховуючи, зокрема, положення герменевтики як загальної теорії розуміння, інтерпретації) пізнання і розуміння — це не цілком тотожні розумові процеси (та й результати останніх). Але вислів про те, що праворозуміння — це пізнання (розуміння) права, вочевидь, хвибує на логічне коло: адже перш ніж пізнавати, усвідомлювати *право*, досліднику попередньо саме і потрібно зрозуміти, а що ж являє собою, на його думку, те явище, яке він відображає і позначає терміно-поняттям «право». Але такі знання й становитимуть не що інше, як праворозуміння, принаймні — його серцевину, його концептуальний стрижень.

Але у зв'язку з цим виникають ще два питання: 1) чим же пояснити, що з-поміж різноманітних явищ, які можуть бути відображені (й справді відобра-

жаються!) терміно-поняттям «право», теоретик чи якась інша людина *вибирає* саме таке явище (а не якийсь інше), і 2) чим пояснити, що для інтелектуального відображення та позначення обраного явища знову ж таки *вибирається* саме вказане терміно-поняття (а не якийсь інше)?

Плюралістичність праворозуміння: випадковість чи закономірність? Йдеться, вочевидь, про причини неоднозначної відповіді на питання: *що* є правом? Тобто про ті обставини, які — від початку людської цивілізації й дотепер — обумовлювали та обумовлюють різноманітні інтерпретації терміно-поняття «право».

У чому полягають ці причини? Чи випадкові вони або ж, навпаки, закономірні? Чи можна їх зараз взагалі усунути? Або, можливо, вони коли-небудь зникнуть самі? Іншими словами, з чого виходять — усвідомлено або ж неусвідомлено — ті, хто *обирають* тільки певний варіант праворозуміння?¹

Відповіді вчених на всі такі питання — різноманітні. У тому числі й відповіді співавторів збірника.

Не претендуючи на повноту, а тим більше — на незаперечність висловлюваних далі суджень, нагадаю прийнятне, на мій погляд, пояснення основних причин плюралізму праворозуміння.

Такі причини (які, загалом кажучи, мають головним чином *соціальний* характер) можна розподілити на дві групи чинників: *гносеологічні* та *потребові*.

Перша з них зумовлена тим, що (як вже зазначалося в літературі) праворозуміння стосується не різних проявів одного і того ж явища, а саме різних явищ. У результаті «предметом дослідження стає не одне реально існуюче соціальне явище, а різні явища, причому не тільки реальні, а й ідеальні»². І така думка, враховуючи вищевикладене, видається достатньо обґрунтованою.

Але навіть якби правом «одногосно» визнати одне й те саме явище, то воно зазвичай являтиме собою феномен вельми складний, системний, багаторівневий, багатогранний. А тому при його осягненні навряд чи можливо одночасно і повністю охопити всі його сторони, грані, прояви. Найчастіше дослідник зосереджується лише на частині «правоявища» і до того ж нерідко перебільшує, гіперболізує його значення, ніби не помічаючи, недооцінюючи інші його елементи. Наслідком такої пізнавальної ситуації стає вирізнення лише окремих проявів відповідного феномену, які, тим не менш, і проголошуються *правом* у всій його повноті.

До цієї ж групи обставин належить також розвиток суспільних та інших наук, внаслідок чого в них виникають нові методи пізнання (у разі використання нових знань в їхній методологічній функції). Застосування останніх дозволяє отримати додаткову інформацію про правоявища, і це теж може призводити до виникнення оновлених або навіть нових варіантів праворозуміння.

¹ Ю. Пермяков небезпідставно вважає, що «в розумінні права закладено... визначений світосприйняттям вибір стратегії колективного виживання».

² Наприклад, В. Толстік у щойно цитованій статті «Від плюралізму праворозуміння до боротьби за зміст права» зазначав: «Кожний окремий вчений досліджує те, що йому хочеться, і називає це правом, а потім починається спір: “це право, а це не право”. Методологічно це патова ситуація, оскільки дійти спільного знаменника ніколи не вдається» [3].

Про це ж пише й один зі співавторів розглядуваного збірника В. Четвернін.

До другої групи причин, видається, належать ті, котрі коріняться в соціальній неоднорідності суспільства, тобто в його закономірному поділі на різні частини — нації, соціально-економічні класи, професійні верстви, ідеологічні угруповання та ін. Дається взнаки, звичайно ж, і біологічний поділ людей (віковий, статевий). А такі соціальні та біологічні групи (співтовариства або об'єднання їх учасників) мають — поряд із однаковими для них потребами, інтересами — також і свої специфічні потреби, інтереси. А тому цілком природним видається те, що кожна з таких груп (в особі її індивідуальних чи колективних представників) воліє вважати *правом* (тобто явищем *правильним, правомірним, виправданим, справедливим*) насамперед той феномен, котрий полегшує, а не ускладнює її існування, життєдіяльність, розвиток, тобто сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб та інтересів. І ось такі — «потребові» — причини нерідко стають, гадаю, ще більш впливовими, дієвими, ніж обставини першої групи. Вони-то й зумовлюють *глибинно* — чи то безпосередньо, чи то опосередковано, начеби завуальовано; чи то усвідомлено, чи то навіть інтуїтивно — *вибір* певними суб'єктами того феномену, який останніми вважатиметься «правом». (Утім не виключено, що в силу якихось обставин такий вибір — у світлі об'єктивно існуючих потреб суб'єктів — може виявитися й помилковим...)

Остання група причин, які неминуче породжують змістовний плюралізм праворозуміння, дає підставу покласти в основу його інтерпретації такий концептуальний підхід, який свого часу був названий мною *потребовим* (у книзі «Социалистическое право как ценность». — Львів, 1985; 2-ге вид. — Одеса, 2006). А праворозуміння, яке зумовлюється саме таким підходом, зараз назвати, відповідно, *потребовим*.

В основу такого праворозуміння покладено уявлення про те, що тією *спільною* властивістю явищ, котрі онтично, субстанційно є різними (проте відображаються тим самим терміно-поняттям — «право»), є те, що всі вони виявляються, так чи інакше, *корисними* (тобто можуть послужити засобом) для задоволення матеріальних та інших потреб людей, їхніх груп, об'єднань, а в якихось випадках — й усього суспільства. Явища ж, котрі здатні, навпаки, гальмувати, ускладнювати задоволення потреб тих чи інших суб'єктів, — такі явища оцінюватися останніми саме як *право*, як свідчить минула і нинішня соціальна практика, навряд чи будуть. *Значимість* у задоволенні потреб — індивідуальних, групових, загальносоціальних — є фактом *об'єктивним* (який, однак, може усвідомлюватися не завжди адекватно).

Звідси, до речі, стає зрозумілим, чому і держави, й їхні вищі органи воліють — так би мовити, в ідеолого-забезпечувальних, агітаційно-пропагандистських цілях — іменувати свої формально-обов'язкові волевиявлення «правом», прагнучи переконати відповідних адресатів у їх корисності, справедливості, виправданості таких волевиявлень.

Квінтесенція потребового праворозуміння може бути представлена наступною дефініцією: **право** — це зумовлені рівнем розвитку суспільства можливості людини (чи групи людей) отримувати та використовувати засоби, необхідні для задоволення її біологічно і соціально обґрунтованих — у конкретно-історичних умовах — потреб існування й розвитку та забезпечувані обов'язками інших суб'єктів.

Оскільки такі можливості становлять «приналежність» їхнього носія, органічно влітаються у спосіб його буття, оскільки вони утворюють *суб'єктивну* сторону дефінованого феномену. А оскільки ж вони існують «при» суб'єкті, належать йому навіть незалежно від того, чи усвідомив він їх, то в цьому аспекті вони виявляються — стосовно їхнього носія — явищем *об'єктивним*.

Неважко помітити, що коротко охарактеризоване тут потребує праворозуміння належить до соціолого-позитивістського його типу (а точніше — до соціально-антропологічного різновиду останнього), причому в його *історико-матеріалістичній* інтерпретації.

Що ж до «футурологічного» питання: чи вдасться коли-небудь досягти однозначного праворозуміння, то з-поміж відповідей на нього зустрічаються навіть протилежні, взаємовиключні. Одні науковці схильні відповідати на це питання ствердно (особливо прихильники так званого інтегрального праворозуміння), а інші — негативно.

Я поділяю другий підхід. І ось чому.

Оскільки існування будь-якого людського суспільства супроводжують (і, цілком імовірно, вже завжди будуть супроводжувати) всі зазначені вище фактори, то плюралізм праворозуміння й надалі буде постійно притаманним будь-чій та будь-якій правовій свідомості, у тому числі й такому її прояву, як юридична наука. І хоча в ній, особливо останнім часом, почастишали спроби сконструювати уніфіковане «інтегральне» праворозуміння, однак і серед його прибічників воно не стає загально визнаним та однозначним. Принаймні на сьогодні стосовно обговорюваної проблеми чітко простежується, можна сказати, *плюралізм інтегральності*.

Разом з тим слід мати на увазі, що «всередині» кожного з традиційних, класичних типів праворозуміння — позитивістського і неопозитивістського — цілком можливі й нерідко подаються плюралістичні інтерпретації на основі долучення до «стрижня» чи то першого (включаючи його легістські, або соціологічні, або психологічні різновиди¹), чи то другого якихось додаткових ознак. (При цьому в логіко-граматичній структурі відповідних дефініцій загального поняття права такий «стрижень» фіксується іменником, а пропонувані додаткові ознаки — прикметником.) Інакше кажучи, *у рамках* кожного з двох основних типів праворозуміння інтегральність культивується досить часто.

Але що стосується, так би мовити, загального праворозуміння, то його смислова плюралістичність, диверсифікованість була, є і, вважаю, завжди залишатиметься його неминучою, непереборною властивістю.

Підбиваючи деякі попередні підсумки стислої характеристики основ потребового праворозуміння, можна констатувати, як мінімум, дві його, як видається, евристично плідні особливості:

- 1) воно дозволяє пояснити нездоланність змістовної плюралістичності праворозуміння (навіть у межах одного суспільства);
- 2) воно, орієнтуючи на виявлення носіїв тих потреб, задоволення яких опосередковується феноменом, що відображається терміно-поняттям «право»,

¹ Наведена класифікація правопозитивістських доктрин була достатньо обґрунтована В. Зорькіним у монографії «Позитивістська теорія права в Росії» (М., 1978).

сприяє виявленню соціальної сутності цього феномену, а не її приховуванню, маскуванню, спотворенню; воно спрямоване, таким чином, на попередження маніпулювання інтерпретаціями зазначеного терміно-поняття (яке об'єктивно допускає — зауважу ще раз — його неоднозначне, навіть взаємовиключне смислонавантаження).

До питання про загальні особливості деяких новітніх концепцій праворозуміння. *Перша* з таких особливостей — і, можливо, найважливіша — вбачається у визнанні того, що терміно-поняттям «право» відображено, так чи інакше, феномен суто *соціальний*. Він перебуває, «розташований», як би там не було, в соціумі і більше того — він утворює невід'ємний елемент останнього. Для того, щоб в одного суб'єкта виникло *право*, неодмінно потрібен Інший (чи то індивідуальний, чи то колективний суб'єкт).

У більшості з нинішніх концепцій найчастіше таким феноменом вбачається *певний вид взаємодії, спілкування суб'єктів* та/або його *результат* (хоча сутність і форми такого спілкування інтерпретуються кожним із авторів аналізованих концепцій неоднаково, специфічно).

В одному випадку — це комунікація (А. Поляков), тобто безпосередній, зазвичай мовний (усний або письмовий) обмін знаками, що позначають смисли уявлень, ідей, поглядів, понять про якісь явища, предмети, події, тобто обмін осмисленими знаками. У іншому формулюванні — це обмін власне смислами, які так чи інакше символізуються матеріальними знаками.

Обмін такого роду може бути поійменований і терміном «діалог» (І. Честнов)¹.

У другому ж випадку таким феноменом можна вважати ті установки, «налаштованості» індивідуальної свідомості, зміст яких зумовлено уявленнями його носіїв про належну (необхідну) поведінку, тобто такі інтенції, спрямованості свідомості, які існують у ній навіть ще до початку реальної, конкретної комунікації індивідів (С. Максимов).

Нарешті, у третьому випадку пошукуваний феномен вбачається не стільки в мовній комунікації або в ментальних утвореннях, скільки (а то й насамперед) у *фізичній* взаємодії суб'єктів, тобто в їхньому обміні актами фізичної, соціально «матеріальної» поведінки, — скажімо, в їхній «добровільній співпраці» (В. Четвертін).

Визнання *соціальної* буттєвості, онтичності, природи права — фундаментальна риса, мабуть, усіх викладених у збірці концепцій, яка в цьому пункті ніби «ріднить» їх і між собою, і з тими уявленнями з обговорюваного питання, які були поширені у вітчизняній загальній теорії права попереднього періоду та здебільшого залишаються такими й донині.

Саме таке — соціальне (зокрема, соціолого-позитивістське) — праворозуміння дозволяє чітко відмежовувати його від різних позасоціальних варіантів останнього (трансцендентальних, зокрема теологічних, космологічних чи різного роду міфологічних, містичних, або, приміром, суто біологічних).

¹ Утім І. Честнов використовує вказаний термін і в незрівнянно ширшому — загальнофілософському — значенні: як взаємокоректування, взаємопогодження будь-яких соціальних антиномій, будь-яких «протилежностей». Але в такому сенсі слово «діалог» сприймається радше як метаформа, образ, проте не як суто науковий термін.

Але ставити крапку на цій констатації навряд чи варто. Адже «фішка» (як тепер стало модним висловлюватися) саме у тому й полягає, щоб роз'яснити, конкретизувати, як саме розуміється феномен спілкування (і відповідне йому терміно-поняття), включаючи й такі його різновиди, як комунікація, діалог.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу те, що — на думку деяких фахівців — нерідко вживане К. Марксом німецьке слово «*Verkehr*» (воно зазвичай перекладалося українською як «спілкування») має — з-поміж інших — і таке значення, такий зміст, як «комунікація». Причому останнє, на їхній погляд, виявляється навіть «більш відповідним терміном для перекладу поняття «*Verkehr*» [4, с. 26–27].

Так що вже в цьому відношенні у новітніх «комунікативних» вітчизняних підходах до праворозуміння *повного* змістовного «процання з класикою» (вислів А. Полякова) не відбулося. У публіцистичному ключі наведене висловлювання звучить, здавалося б, привабливо; але в суто науковому плані воно, мабуть, не є достатньо точним.

Якщо й говорити про «процання», то воно стосується переважно термінології, словесних маркерів. Ясна річ, її модернізація активує уявлення про новелізацію концепцій, але вона навряд чи може бути самоціллю. Оновлення наукової термінології виглядає виправданим, якщо воно зумовлене виникненням нових ідей, понять, знань; у протилежному ж випадку матиме місце, так би мовити, термінологічна мімікрія (тому не зайве розрізняти трансформації концепцій змістовно-термінологічні і формально-термінологічні). Чи не правильніше говорити у згаданому випадку про подальший *розвиток* певних попередніх правознавчих парадигм на основі «зняття» їх евристично перспективних положень (а не про їх «марне» заперечення)?

Але визнання соціальності феномену *права* саме по собі ще не зумовлює зміст конкретного праворозуміння. У зв'язку з цим видається доречним звернути увагу на таке.

Кожному соціальному феномену (зокрема тому, який відображають за посередництвом терміно-поняття «право») закономірно притаманні дві фундаментальні властивості. Одна з них полягає в тому, що він побутує у вигляді відносин, зв'язків, залежностей певних суб'єктів соціуму, тобто існує як суспільні відносини. Такі відносини — це (ризикну запропонувати дефініцію їх загального поняття) *взаємне становище і взаємні дії (активні чи пасивні) індивідів, у тому числі представників їхніх соціальних спільнот і об'єднань*.

Нездоланність зазначеної властивості зумовлена тим, що будь-яка людина, живучи в суспільстві, не може уникнути того, щоби будь-який її вчинок не «зачепив», не вплинув би на існування Іншого, не спричинив би для останнього (прямо або опосередковано, раніше чи пізніше) якихось наслідків. Будь-яке діяння людини відбувається, зазвичай, стосовно Іншого, *у відносинах* з ним. Інакше кажучи, *соціальна значимість* (вплив на Іншого) утворює закономірну, соціально-природну, соціально-органічну «приналежність» будь-яких діянь будь-яких суб'єктів.

А інша закономірна властивість соціальних феноменів — так би мовити, «свідомісна» — полягає у тому, що відносини суб'єктів тією чи іншою мірою від-

биваються, «переломлюються» у свідомості останніх, осмислюються ними (чи то адекватно, чи то фрагментарно, чи то викривлено, спотворено).

Обидві названі властивості соціальних феноменів в реальності часто-густо існують нероздільно, злито (навіть незважаючи на те, що в конкретному часі вони можуть і не синхронізуватися, не поєднуватися). Однак в абстрактному мисленні, «в умі» їх можна розвести. І тоді — залежно від того, яка з них покладається як початковий елемент феномену права, — буде сконструйовано праворозуміння чи то соціолого-позитивістське (у першому випадку), чи то психолого-позитивістське або ж «феноменологічне» (у другому випадку).

Прикладами першого зі згаданих зараз варіантів праворозуміння можуть, мабуть, послужити погляди В. Четверніна. А прикладами другого — погляди А. Полякова (право, вважає він, «конструюється свідомістю»¹), С. Максимова (право — це «павутина ментальних станів, правових смислів»), І. Честнова (право — це «діалог»: узгодження початково незбіжних, суперечливих поглядів суб'єктів, котрі спілкуються). Та й О. Стовба інтерпретує — услід за М. Гайдеггером — правопорядок (котрим, на його думку, першопричинно обумовлюється власне *правовий* статус будь-якого залученого в нього суцього, явища) як «онтологічний смисловий горизонт»; але при цьому залишається нез'ясованим: наділений таким смислом *ким* і *чому*? Тобто *хто* є або може бути автором цього «онтологічного смислу» і чому цей «смисловий горизонт» є саме таким, а не іншим?

І тут видається доречним висловити, вважаю, принципове методологічне зауваження. Не викликає сумніву, що породжувані людською свідомістю смисли, значення, зміст думок дослідник може у своїй уяві, «в умі» відокремити, відірвати від їх реальних психічних носіїв (висловлювань, понять тощо) і потім вивчати їх самі по собі, як якісь самодостатні, саморушійні, самовзаємодіючі ідеальні сутності — зокрема, так звані «ейдоси». Але оскільки в реальності (а не в уяві) *смисли* є невідірваними від людської психіки, від свідомості, вони «належать» їй, є одним із її атрибутів, то це, гадаю, і дає підстави вважати такі різновиди «інтерсуб'єктивного» праворозуміння, як феноменолого-екзистенціалістське, комунікативне, діалогове, в означеному аспекті варіантами *психологічного* позитивізму.

Але попри це, якщо назовсім забути про справжніх «батьків» отих «ейдосів» — про реальні психічні процеси, явища, якщо не повертатися до них, а згадані явища, своєю чергою, потім не «редукувати» до тих реальних умов, в яких перебували відповідні суб'єкти — носії цих психічних процесів і явищ, тоді й навряд чи вдасться пояснити, чому ж ці смисли («ейдоси») є саме такими, а не іншими. (Ну хіба що перейшовши на рівень містики та іншої трансцендентальності, без чого, як відомо, суспільствознавство і раніше, і нині так чи інакше не обходилося...)

¹ Щоправда, коли цей автор формулює дефініцію загального поняття права, тоді воно визначається як «заснований на соціально визнаних і загальнообов'язкових нормах комунікативний порядок відносин, учасники якого взаємодіють через реалізацію своїх прав і обов'язків» [5, с. 296–297]. «Стрижень» цієї дефініції — виразно соціологічний (порядок відносин), і «нанизування» на нього додаткових видових ознак дало підставу автору назвати таке розуміння «інтегральним». Принагідно відзначу й те, що у вітчизняній літературі певний порядок відносин вважали правом, зокрема, С. Муромцев, П. Стучка.

Як відомо, у раніше (в радянський період) поширеній у нас термінології такого роду праворозуміння небезпідставно іменувалося «суб'єктивно-ідеалістичним» і було об'єктом войовничої критики з позицій матеріалістичної філософії.

Однак — аби не спрощувати неприпустимо ситуацію — нагадаю і про те, що навіть такий жорсткий критик суб'єктивного ідеалізму, як В. Ленін, зазначав (у своїх відомих філософських творах), що людська свідомість не тільки відображає світ, а й творить його; і що протиставлення буття свідомості є виправданим лише в межах питання про те, яке з цих двох явищ визнається початковим, першопричинним (питання, що раніше вважалося у вітчизняній марксистській філософії «основним»), однак за межами цього питання таке протиставлення втрачає сенс.

Не викликає сумнівів те, що власне *зміст* продуктів свідомості певних суб'єктів (позначений тими чи іншими матеріальними знаками) не буває механічно-дзеркальним відображенням тих явищ, котрими він так чи інакше зумовлений. Як і те, що його виникнення, трансформації, розвиток — у взаємодії зі смисловими структурами свідомості інших суб'єктів — характеризується специфічними, у певному відношенні «власними» закономірностями. Останні, безперечно, мають бути предметом самостійних наукових досліджень (які нині здійснюються, зокрема, феноменологією, герменевтикою, семіотикою).

І справді, не можна не відзначити, що зусиллями нинішніх представників другої (тобто психолого-позитивістської та феноменологічної) «гілки» праворозуміння вдалося виявити і деякі нові риси, характеристики того явища, яке в її рамках вважається правом, а тим самим — забезпечити певний приріст знань з цього питання. Так, взагалі кажучи, як видається, доповнити, поглибити й уточнити наукові уявлення про *ментальні* механізми опосередкування процесів формування й функціонування того феномену, який у кожному випадку відображається терміно-поняттям «право». І в цьому вбачається чимала наукова цінність сучасного комунікативного, феноменолого-екзистенціалістського і «споріднених» з ними варіантів праворозуміння).

Принагідно варто зауважити, що бодай не всі з наведених у збірнику концепцій права визнають його елементами — в тому чи іншому поєднанні, співвідношенні, в тій чи іншій послідовності: а) свідомість (зрозуміло, правову), з її мисленнєвими продуктами (або ж тільки-но такі продукти); б) відносини суб'єктів (правові) і в) норми (правові)¹.

Нагадаю, що саме до такої — «трюхелементної» — структури феномену *права* схилилася в другій половині 70-х років минулого століття і пізніше група авторитетних радянських теоретиків — прихильників «широкого» розуміння права (Д. Керімов, Г. Мальцев, Я. Міколенко та ін.) [6, с. 57, 59, 60, 74–76]. Але, як слушно відзначає С. Максимов, уся справа полягає в тому, *що* з названої як міні-

¹ Більш деталізовану структуру права обґрунтовує О. Стомба. Він включає до неї: правопорядок (у згаданій вище гайдегерівській інтерпретації), подію, діяння суб'єкта (у ситуації його «як-бутті-з Іншими», тобто по відношенню до них), наслідки діяння (для співбуттєвих (рос. — событующих) суб'єктів), «взаємне тяжіння» діяння і наслідків — так зване «правове буття». Щоправда, в такій інтерпретації права відрізнити його від інших соціальних регуляторів видається вельми проблематично.

мум «трійці» визнати вихідним, первинним, першородним початком («цеглинкою») права. А ось на це питання співавтори збірника відповідають по-різному.

Сам же С. Максимов вважає таким явищем *смысл*, що виникає внаслідок інтерсуб'єктного спілкування як «ідеально сконструйованого буття». Однак, як на мене, *смысл* — причому неодмінно узгоджений, уніфікований суб'єктами, котрі спілкуються, — продовжує належати свідомості кожного з них і в *цьому* відношенні він вписується, як зазначалося, в предмет психологічно-позитивістського праворозуміння. (Якщо ж, зрозуміло, «відрізати» *смысл* від свідомості його носіїв й уявити його таким, що починає жити своїм власним, самостійним, *безсуб'єктним* життям, тоді важко пояснити, яким чином він згодом увійде до свідомості Інших, у правовідносини, в норми і т. д.)

Другою прикметною особливістю більшості з викладених у збірнику варіантів праворозуміння видається те, що — згідно з ними — конституювання феномену *права* починається ще на рівні індивідуальної свідомості («передправові» установки, уявлення людини про деонтичні особливості майбутньої своєї і чужої поведінки) і завершується в процесі взаємодії першопочатково (або принаймні) *двох* індивідуальних свідомостей. Іншими словами, на рівні, так би мовити, індивідуально подвоєної свідомості, коли свідомість одного суб'єкта контактує, «стикається» — причому безпосередньо, начеби «встик» — зі свідомістю індивідуально визначеного Іншого. Отже, суто ззовні — перед нами ситуація справді «інтерсуб'єктна».

У цьому можна бачити (принаймні при найближчому розгляді), здавалось би, *гуманістичну* спрямованість розглядуваних уявлень про праворозуміння. Вони, так би мовити, особистісно акцентувані, «центровані» на особистість. За такого підходу феномен права інтерпретується не як щось зовнішнє, суто об'єктивне стосовно людини, до чого остання повинна начебто примкнути, «підлаштуватися» (в останньому випадку має місце ситуація, за термінологією В. Четверніна, — «потестарна», яка, як він стверджує, з «правовістю» не сумісна, навіть протистоїть їй). Навпаки, такий феномен вважається обов'язковою складовою власного існування людини, але в неодмінній *співучасті* останньої (до того ж, за словами цього автора, «добровільної») з існуванням Іншого (чи то індивідуального, чи то колективного суб'єкта, притому що в реальності той другий буде уособлений, так чи інакше, теж якимось індивідуалізованим його «представником»).

Отже, орієнтація на кожну людину, на врахування її індивідуальних особливостей, потреб, інтересів — таким є загальний, ясна річ, дуже привабливий пафос більшості означених концепцій.

Якщо ж говорити не про суто індивідуальну, а вже про соціальну значущість останніх, то їх *третьою* спільною особливістю можна вважати те, що вони мають, образно кажучи, миротворчу, узгоджуючу, збалансовуючу, конфліктопопереджуючу і конфлікторозв'язуючу векторність.

Мається на увазі, що в більшості з наведених у збірці варіантів праворозуміння *правом* вважається лише те, з чим добровільно згодні обидва (кілька) учасників спілкування. (Зауважимо, однак, що наявність такої згоди — хоча й важливий, необхідний, але все ж таки не єдиний і навіть не завжди основний показник «правовості», справедливості, безпосереднього суб'єктного спілкуван-

ня.) Тому-то й *критерієм раціональності* аргументів, що використовуються в процесі комунікації, виступає їх здатність приводити погляди її учасників «до спільного знаменника», до взаємно адаптованого розуміння права.

З останньою особливістю аналізованих концепцій пов'язана і така їх риса, як *еквівалентність* тих благ, з приводу яких відбувається інтересуб'єктне спілкування (у термінології К. Маркса — обмін взаємною діяльністю). Зрозуміло, ця характеристика потребує змістовної інтерпретації. А саме — відповіді на запитання: чи є згадана еквівалентність результатом виключно *індивідуальної* оцінки обмінюваних благ кожним із учасників спілкування, або ж вона характеризується якимись об'єктивними показниками, по можливості адекватно відображеними свідомістю кожного з них?

Якщо на це питання запропонувати відповідь із позицій потребового праворозуміння, то ризикну стверджувати, що пошукувана *еквівалентність* буде мати місце тоді, коли потреби кожного із суб'єктів, які спілкуються, будуть задоволені рівною мірою — тобто стануть *рівнозадоволеними* (хоча при цьому задоволеними і не повністю, і, зрозуміло, різними видами та й «дозами» благ). Іншими словами, рівність *у мірі, у ступені* задоволеності неоднакових (за змістом і за обсягом) потреб — таким може бути розуміння еквівалентності «обмінного» спілкування з позицій потребового праворозуміння.

Але в кожному разі еквівалентність результатів такого спілкування видається необхідною умовою його неформальної («матеріальної») справедливості, а тим самим — і «правовості».

Дискусійні моменти деяких концепцій праворозуміння. Більшість із наведених у книзі концепцій праворозуміння характеризуються — поряд із зазначеними вище, причому безумовно позитивними, спільними рисами — також, як видається, і деякими спільними проблемними моментами. Звернемо увагу й на них.

1. У розглянутих концепціях, на мій погляд, простежується (зрозуміло, різною мірою) автономізація, так би мовити, «атомізація» індивідуально-подвоєних осіб, тобто суб'єктів, котрі між собою безпосередньо спілкуються, а отже, має місце певне їх протиставлення колективу, соціуму. Воно, можливо, найвиразніше наведене в концепції праворозуміння В. Четверніна. Згідно з його уявленнями, про *право*, про «правовість» можна говорити лише стосовно ситуації, як зазначалося вище, добровільної погоджувальної співпраці двох людей (та формулювання ними — на цій основі — взаємних прав і обов'язків). А от у випадках, коли права й обов'язки людини встановлює не сама ця «двійка», а зовнішні стосовно неї групи, об'єднання, суспільство в цілому (і його офіційний, формальний представник — держава), до яких «пара», яка спілкується, себе зараховує, «partiципує», тоді має місце ситуація не правова, а так звана «потестарна», тобто владно-імперативна, наказова, начеби невільна, за висловом В. Четверніна, — антиособистісна для людини.

Однак «вручення» себе, партиципування себе до Цілого — це в багатьох випадках не вимушений, не нав'язаний людині вибір, а соціально-природне, об'єктивно необхідне для неї (а, будучи усвідомленим, — отже, й вільне) її власне рішення і відповідно вільна її дія.

Адже кожна людина, вступаючи в соціальне життя, соціалізуючись, застає *готовими* ті засоби виробництва, споживчі блага, форми і способи спілкування,

відносин з іншими суб'єктами, які вже були створені людьми до неї та *незалежно* від неї. Не стаючи учасником цих відносин, не скориставшись результатами діяльності попередників і сучасників, людина не зможе повноцінно виживати в суспільстві. «Партиципування» себе до Цілого — особливо в тому випадку, коли фундаментальні інтереси особистості збігаються з інтересами колективу — ситуація не підневільна, а, будучи для неї життєво вигідною, — вільна. Так чому ж *такій* ситуації відмовляти у «правовості»?

Ясна річ, у соціально неоднорідному суспільстві згаданий збіг має місце далеко не завжди. І тоді «партиципування» може стати для певних індивідів справді небажаним, вимушеним, нав'язаним, тобто з позицій *їхнього* «природного» праворозуміння — неправовим... Але й у такому випадку зберігає силу давно встановлене соціальною (зокрема, марксистською) наукою положення про те, що тільки в колективі, в соціумі індивід може отримати практично все, що необхідно йому для свого існування й розвитку. Тому непереможною характеристикою «правовості» рішень і дій, що приймаються (та реалізуються) в процесі спілкування їх акторів, є все-таки *збалансованість* його результатів з інтересами інших суб'єктів, особливо — з інтересами всього суспільства (тобто принаймні нешкідливість, безпечність таких результатів для збереження цілісності останнього)¹.

Без урахування останньої обставини педалювання, звеличення інтерсуб'єктивної буттєвості права саме і «дихає» згаданим протиставленням. Адже на сьогодні вже досить міцно утвердилося уявлення про те, що, крім прав кожного окремого індивіда (або прав «пари» останніх), не менш реально і соціально-природно існують права колективні, права народів і навіть права всього людства².

У всякому разі, реалізація персонорентричності праворозуміння за рахунок, на шкоду його соціуморентричності раніше чи пізніше вдарить «бумерангом» не тільки по багатьох інших персонах суспільства, а й по тій людині, стосовно якої начеби виявлялася турбота як про бенефіціара певних прав (благ).

Діалектичну єдність двох названих векторів соціальної теорії (і власне праворозуміння) — ось що, мабуть, найскладніше забезпечити в соціально неоднорідному суспільстві. (Показово, що навіть В. Четвернін, відмовляючи «потестарним» відносинам у «правовості», все ж «впускає» їх у ті *приватні* відносини людей, що кваліфікуються ним як «правові», коли він пов'язує останні саме з *авторитарним* зовнішнім текстом.)

2. Більшості з наведених концепцій праворозуміння властиве — тією чи іншою мірою — недооцінювання, а то й ігнорування *опосередкованих* (непрямих) взаємних зв'язків суб'єктів. Окреслена проблема виростає з так званого

¹ У цьому зв'язку досить показовим видається принципове зауваження І. Честнова про те, що під правом слід розуміти не будь-який діалог, а лише такий, який сприяє, а не перешкоджає збереженню цілісності та самовідтворенню всього суспільства. Але проблема криється саме в тому, що в соціально неоднорідному суспільстві оцінка загальносоціальної значущості результатів «діалогу», зазвичай, не буває однаковою.

² Ця обставина, як здається не береться до уваги В. Четверніним, коли він у принципі, «відкритим текстом» виключає відносини Одиного (індивіда) і Цілого (групи, суспільства, держави) зі сфери *правового*.

феноменолого-екзистенціалістського варіанта праворозуміння, до якого найбільш рельєфно тяжіють уявлення С. Максимова, а частково, мабуть, І. Честнова та А. Полякова.

Взагалі кажучи, феноменологічне праворозуміння на початку базувалося переважно на філософії об'єктивного ідеалізму (Е. Гуссерль): в його основу було покладено «винесені поза дужки» індивідуальної свідомості *ідеальні сутності* явищ («ейдоси»), які буцімто *передували* реальним явищам як вже похідним від них¹.

З кінця ж ХХ ст. й у сучасний період — в умовах так званого «антропологічного повороту» в суспільствознавстві, його персоноцентристської переорієнтації — феноменологія перебудувалася: перевела стрілку свого «компасу» безпосередньо в бік особистості, змінивши свою об'єктивно-ідеалістичну основу на суб'єктивно-ідеалістичну і скоригувавши свою назву на «феноменолого-екзистенціалістську». У цьому випадку носіями праворозуміння оголошені, як мінімум, двоє учасників перемовин, спілкування, дискурсу, — але за тієї умови, що вони дійшли згоди в розумінні смислу, змісту їх взаємних прав та обов'язків. Такого роду смисли начеби й утворюють *право*.

Таке трактування «феноменологічного» права вже помітно відходить від позицій класичного екзистенціалізму, орієнтованого на виявлення внутрішнього, духовного існування лише кожного окремого, начеби ізольованого індивіда, котрий справді перебуває в унікальних, непорівнюваних обставинах. Замінивши одного індивіда на двох, які спілкуються між собою, модернізований таким чином екзистенціалізм, здавалося б, зробив крок у напрямі визнання *соціальності* людського існування. Але вона так і залишилася невиявленою, «згорнутою», оскільки цей крок обмежився переходом, від, образно кажучи, «Робінзонади» — до «Робінзоно-П'ятничності».

Тим часом, існування і розвиток людини обумовлюється найчастіше не стільки його прямим, безпосереднім спілкуванням з тим чи другим Іншим, скільки об'єктивно існуючими його залежностями від діянь багатьох кількісно й персонально невизначених інших суб'єктів, з якими він, зазвичай, прямих мовних комунікацій, діалогів, дискурсів не мав і, швидше за все, не матиме. Відомо, що К. Маркс неодноразово згадував і про *непряме* спілкування індивідів поряд із прямим, якщо мова йшла про їх сутнісну, соціальну природу.

Змістом *такого* спілкування є отримання (придбання) і використання (споживання) предметних результатів діяльності невизначеної кількості «далеких» суб'єктів. То чи можуть бути застосовані власне *правові* критерії, характеристики до оцінювання такої — опосередкованої — діяльності та її результатів саме з позицій інтерсуб'єктивного (комунікативного чи іншого йому спорідненого) праворозуміння?

На таке питання відповідь у матеріалах збірки відсутня.

3. Чи не найбільш серйозна проблема обговорюваних різновидів праворозуміння (насамперед інтерсуб'єктивного) вбачається у виключенні ними зі сфери наукового дослідження *змісту* спілкування (комунікації, діалогу), а точніше

¹ У вітчизняній літературі засноване на такій філософії феноменологічне праворозуміння вже було піддане критиці на початку 70-х років минулого століття (див.: [7, 296–301]).

кажучи, — причинної зумовленості такого змісту. *Чому* уявлення, ідеї, погляди, домагання кожного з учасників «правового» спілкування мають саме такий зміст, а не інший; яка детермінованість останнього? Таке питання більшістю згаданих концепцій здебільшого не висвітлюється, часто навіть і не ставиться. Розглядаються ж головним чином *формальні* характеристики процесу комунікації (скажімо, визнання кожним із її учасників рівності взаємних дискурсивних позицій та можливостей). Тому такі концепції (обезпричинюючи зміст поглядів суб'єктів, котрі спілкуються) за багатьма своїми моментами видаються не менш формалістичними, соціально беззмістовними, позаісторично абстрактними, ніж небезпідставно критиковані ними суто легістско-позитивістські та споріднені з ними варіанти праворозуміння¹. Кожна з таких концепцій, однак, не є монополюючо-всемогутньою; вона має *межі* своїх евристичних можливостей. Вони ж впливають із того, що так звана «посткласика», зазвичай, не дає відповіді на питання (а нерідко навіть і не ставить його) про глибинні, фундаментальні причинно-наслідкові закономірні залежності, що зумовлюють смислово-змістовні характеристики свідомості (у нашому випадку — «правової»).

Чому ці характеристики є саме такими, а не іншими? Чому вони до певного часу є незмінними? А з часом чим викликаються їхні трансформації? Такого роду запитання опиняються найчастіше «поза бортом» посткласичного праворозуміння, внаслідок чого *соціальна сутність* «правосвідомісних продуктів» (сми́слів, «ейдосів») залишається прихованою, невиявленою і знання, спродуковані посткласичними течіями, набувають досить формалістичного, соціально-беззмістовного характеру².

Що ж, такою є доля «чистого» розуму (І. Кант), «чистої» теорії права (Г. Кельзен), належність котрих саме до класики навряд чи хтось буде заперечувати й на котрих базуються — чи то «вголос», чи то «мовчки» — численні з неокантіанських різновидів «посткласичного» праворозуміння.

Дефіцит соціальної змістовності, соціальної «матеріальності» — так можна кваліфікувати означену проблему. У цьому випадку нерозривність об'єктивних і суб'єктивних параметрів феномену *права* переважно декларується, постулюється, навіть аксіоматизується як начебто самоочевидна. Але їхнє справжнє співвідношення, їхня взаємозумовленість конкретному аналізу не піддаються³. Тоді як виявлення саме соціальної (та й іншої) детермінованості правового спілкування дозволило б, вважаю, заповнити змістовну «прогалину» у більшості з розглянутих концепцій праворозуміння.

¹ Прикметним є те, що відомий сучасний німецький філософ права Р. Алексі, погоджуючись із тим, що однією з неодмінних умов дискурсу як інструмента формування *прав* його учасників має бути рівність дискурсивних можливостей кожного з них (дискурсивна рівність), тим не менш констатує, що «необхідність визнання рівності і свободи інших у дискурсі не означає, що так буде й у реальному житті. Наприклад, цілком можливо вступити у дискусію з рабами» [8, с. 127–128].

² «Втеча від сутності» — так свого часу я дозволив собі назвати цю гносеологічну ситуацію у пострадянській теоретичній юриспруденції [9].

³ Корисними для такого аналізу можуть бути певні положення, напрацьовані в результаті проведеної лєнінградським журналом «Правоведение» у 1970–1971 рр., під керівництвом професора П. Недбайла, широкої дискусії з теми «Об'єктивне й суб'єктивне у праві».

Але чи можливо виявити таку детермінованість, не звертаючись до людських потреб та інтересів, зумовлених насамперед матеріальними, але так само й іншими умовами існування, життєдіяльності їх носіїв? Адже жодна сама по собі розумова, мислима повинність (рос. — *долженствование*), ніяка комунікація, пояснювані як би «з самих себе», поза їх неминучими залежностями від багатьох інших соціальних явищ, не дозволяють отримати **змістовну** відповідь на означене питання¹. Утім зміст інтерсуб'єктивності реального міжособистісного спілкування вирішальною мірою зумовлений об'єктивними — щодо кожного з його учасників — факторами, умовами, обставинами.

* * *

Ну що ж, час, мабуть, завершувати цю дещо затягнуту «Передмову».

Нагадаю, що основним її завданням було прокоментувати ті відповіді, які співавтори збірки давали на перше — ключове — з десяти питань запропованої їм філософсько-правової «анкети». І само собою зрозуміло, що цей мій коментар, своєю чергою, може стати предметом критичного дискутування.

Що ж стосується загальної оцінки матеріалів цього унікального видання, то дозволю собі висловити впевненість у тому, що завдяки притаманними йому фундаментальності, пошуковості, змістовній плюралістичності (яка, до речі, певною мірою відбиває культивовані за кордоном підходи до праворозуміння) воно стане дієвим стимулом для подальшої інтенсифікації філософсько-правових та загальнотеоретичних досліджень базових — «вічнозелених» — проблем юридичної науки в Росії та Україні.

У цьому й вбачається його безперечна наукова цінність.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Известия* высших учебных заведений. Правоведение. — 1982. — № 4.
2. *Дудаш Т. І.* Праворозуміння крізь призму герменевтики / Т. І. Дудаш // Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України. — Сер. І. Дослідження та реферати. — Вип. 22 / редкол. : П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. — Л., 2010. — 248 с.
3. *Государство и право.* — 2004. — № 9. — С. 14.
4. *Шелике В. Ф.* Объем и содержание понятия «общение» в работе К. Маркса и Ф. Энгельса «Немецкая идеология» / В. Ф. Шелике // *Философско-методологические проблемы теории общения* : сб. науч. тр. — Фрунзе, 1982.

¹ Навіть у С. Максимова, який ратує за абстрактно-деонтологічне праворозуміння, промайнула думка про те, що ідею права слід з'єднати з конкретними соціальними умовами, «що виражаються через категорії потреби та інтересу». Та й А. Поляков згадує про «внутрішні приховані умови комунікації»; називаючи їх «онтологічними передумовами» — причому апріорними — рівність, свободу, відповідальність і справедливість, він визнає, що їх розуміння і втілення можуть істотно відрізнятися в різних соціокультурних умовах життя того чи іншого суспільства. Або, скажімо, О. Стомба звертає увагу на те, що конкретний образ «як-буття-з Іншими» авторів діянь обумовлений праворозумінням, яке визначає їх взаємну поведінку «в тих чи інших конкретно-історичних умовах». Але подібні «ремарки» в матеріалах названих авторів не набули розвитку.

А ось потребовий підхід саме і орієнтує на виявлення тих «емпіричних основ» праворозуміння, в ігноруванні, в забутті яких Ю. Пермяков дорікає певним течіям сучасної загально-теоретичної юриспруденції.

5. Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. — СПб., 2004.
6. *О понятии советского права* // Сов. государство и право. — 1979. — № 8.
7. Туманов В. А. Избранное / В. А. Туманов. — М., 2010.
8. *Право України*. — 2011. — № 8.
9. *Вісн. Акад. прав. наук України*. — 1995. — № 3.

Рабінович П. М. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння)

Анотація. Автор висвітлює загальні особливості, котрі притаманні праворозумінню декількох сучасних російських та українських спеціалістів у сфері філософії і загальної теорії права: С. Максимова, Ю. Пермякова, А. Полякова, О. Стівби, І. Честнова і В. Четверніна.

Цьому аналізу передуює викладення авторської концепції праворозуміння, яка названа «потребовою».

Ключові слова: праворозуміння, потребове праворозуміння, інтерсуб'єктивне праворозуміння, комунікативне праворозуміння.

Рабинович П. М. Некоторые современные концепции права в России и Украине (в свете потребностного правопонимания)

Аннотация. Автор освещает общие особенности, присущие правопониманию нескольких современных российских и украинских специалистов в области философии и общей теории права: С. Максимов, Ю. Пермяков, А. Поликов, А. Стывба, И. Честнов и В. Четвернин.

Этому анализу предшествует изложение авторской концепции правопонимания, названного «потребностным».

Ключевые слова: правопонимание, потребностное правопонимание, интерсубъективное правопонимание, коммуникативное правопонимание.

Rabinovych P. Some Contemporary Conceptions of Law in Russia and Ukraine (in the Light of the Needs-Oriented Law-Understanding)

Summary. The author highlights general features inherent to understanding of law by several Russian and Ukrainian specialists in the sphere of philosophy and general theory of law: S. Maksymov, J. Permiakov, A. Poliakov, A. Stovba, I. Chestnov and I. Chetvernin. The author presents the concept of law, which he called «needs-oriented» law-understanding.

Key words: understanding of law, «needs-oriented» law-understanding, intersubjective understanding of law, communicative understanding of law.